

MAHMUD KOSHG‘ARIY KELTIRGAN UYG‘UR ALIFBOSI: HARF VA TOVUSH MUNOSABATLARI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-28-87-100>

Filol.f.d. **Qosimjon SODIQOV**
TDSHU professori,
Toshkent, O‘zbekiston.
Tel: +998 99 840 60 54
sodiqovq@gmail.com

Annotatsiya. *Mahmud Koshg‘ariy Devonu Lugatit Turk asarida eski uyg‘ur yozuvi haqida ma‘lumot berib, uning alifbosini taqdim etgan. Olimning turk yozuvi, taqdim etgan alifbo tizimi, turkiy shevalar tarixi va yozuv sivilizatsiyasi, xususan, qoraxoniylar davri adabiy tilining fonetik tizimi haqida yozganlari harf va tovush munosabatlarini tekshirish nuqtai nazaridan juda muhimdir. Olim o‘z ijodiga qoraxoniylar davri tili bilimdoni, yirik fonolog sifatida yondashgan.*

Tayanch so‘zlar: *uyg‘ur yozuvi, turkcha yozuv, uyg‘ur alifbosi, harf, tovush, transliteratsiya.*

Аннотация. *Махмуд Кашгарский дал информацию о старой уйгурской письменности в своем Диване и представил алфавит. То, что ученый писал о тюркской письменности, представленной им системе алфавита, истории тюркских диалектов и письменной цивилизации, особенно фонетической системе литературного языка периода Караханидов, очень важно с точки зрения изучения букво-звуковых отношений. Ученый подошел к своей работе как знаток языка караханидского периода и крупный фонолог.*

Ключевые слова: *уйғу уйғурское письмо, турецкое письмо, уйгурский алфавит, буква, звук, транслитерация.*

Abstract. *Mahmud Kashgari, in his “Devonu lugati-t-turk”, gave information about the old Uyghur script and its alphabet. What the scholar has written about Turkish writing, the alphabet system he cites is very important for the history of Turkic languages and writing culture, especially in the study of the phonetic system, letter and sound relations of the written literary language of the Karakhanid period.*

Key words: *Uyghur script, Turkish script, alphabet, Uyghur alphabet, letter, sound, transliteration, letter and sound relations.*

Махмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғати-т-турк» асарида эски уйғур ёзуви ҳақида маълумот бериб, унинг алифбосини ҳам келтирган. Олимнинг туркча ёзув ҳақида ёзганлари, у келтирган алифбо тизими туркий тиллар ва ёзув маданияти тарихи учун ўта қадрлидир. Ўтмишдан қолган бундан бошқа уйғур алифболари ҳам

бор. Лекин уларнинг ҳеч бири ўз аниқлиги ва тўлиқлигига кўра Кошғарий алифбосига ҳамда у келтирган изоҳларга тенглаша олмайди.

Кошғарий ўз луғатида туркий сўзларни ҳамда уларнинг маъносини изоҳлаш учун келтирилган мисолларни араб хатида берган. Лекин, ўша замонда турклар қўллаган алифбо тўғрисида маълумот берар экан, бошқа бир ёзув – ҳозир фанда «уйғур ёзуви», «уйғур хати» деб аталаётган ёзувни келтиради; Маҳмуд Кошғарий уни «турклар ёзуви» (*kitābatu-t-turkiyuva* ҳамда *xaṭṭu-t-turkiyuva*) деган.

Уйғур ёзувини Алишер Навоий ҳам ўшандай атаган эди. У Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамонга ёзган мактубида хатларнинг ўқиш учун қулай ё қийинлиги тўғрисида фикр юрита туриб, уйғур хатини ҳам эслайди; уни *türkçä xaṭ* дея тилга олади. Навоий ёзади: *Yana ul-kim, har türlüg 'ardadāšt-kim, yuqari bitilsä, nasxta'liq xaṭṭi bilä andaḡ xvānā bitilsä-kim, oqurda oqur kišigä tašvīš tegmäsä, türkçä xaṭ (تركجه حط) bilä xūd ašlā bitilmäsä-ki, bu bābda dayi qavle bar* (Mun.398a,23–25). Ушбу туркий ёзув форсча манбаларда *xaṭṭ-i uyūri*, арабча манбаларда арабий изофа билан *xaṭṭu-l-uyūriyuva* деб ҳам аталган. Масалан, Ибн Арабшоҳ уни ана шундай атаган (Қоҳира миллий кутубхонасида сақланаётган 3543- кўрсаткичли кўлёзма, 186а–187а- бетлар).

Баъзи асарларда ушбу ёзув «мўғул хати» (*xaṭṭu-l-moūliyuva*) деб ҳам айтилган (қаранг: Содиқов 2020,257–258).

Маҳмуд Кошғарий алифбосининг тизими. Маҳмуд Кошғарийнинг таъкидлашича, уйғур алифбосида ҳарфлар сони ўн саккизта. Муаллиф алифбода ҳарфларнинг бош шаклини кўрсатиб, тагида араб ҳарфлари билан уларнинг ўқилишини (транслитерациясини) берган. Уйғур ҳарфларининг вазифаси тагидаги ана шу изоҳларга қараб тушунилади.

У ёзади: «Туркий тилларда қўлланадиган асосий ҳарфлар сони ўн саккизта. Туркча ёзув (كتابة التركيه)да шулар қўлланади. Уларнинг ҳаммасини қуйидаги сўзлар қамрайди: اخوك، لف، سمج، نرق، بذر، شتيا. Айириб кўрсатилса, қуйидагича бўлади:

ا	ب	ت	ث	ج	د	ذ	ر	ز
ا	ب	ت	ث	ج	د	ذ	ر	ز
ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش	ص
ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش	ص

Арабчада бу ҳарфларнинг тенгдош сираси ا ب ت ث сингаридир (МК.3b).

Алифбо таркибидаги ҳарфларнинг кўпвазифалилик хусусияти ҳақида Маҳмуд Кошғарий алоҳида тўхталган эди. Унинг таъкидлашича, туркий тилдаги еттита товуш уйғур ёзувида махсус белгисига эга эмас. Лекин улар ҳам ёзувда бошқа ҳарфлар билан ифодаланаверади; фақат уларга кўшимча белгилар кўйиб борилади. Бу тўғрида у ёзади: «Бу асосий ҳарфлардан бошқа талаффуздагина (ёзувда эмас) ифодаланувчи яна еттита ҳарф [яъни, товуш] борки, туркий сўзлар бу ҳарфларсиз ишлатилмайди. Булар жарангсиз *rā* (яъни, [p]) ҳарфи, арабча *jīm* ҳарфи – арабча *jīm* (бу луғатда, яъни туркчада) кам қўлланади, *zā* билан *šīn* оралиғида талаффуз этиладиган *zā* ҳарфи (яъни, [ž]); арабча *fā* (яъни, [w]) ҳарфи; нуқтали *yaun* ҳарфи; *qāf* билан *kāf* ҳарфлари оралиғида талаффуз этиладиган жарангли *kāf* (яъни, [g]), *kāfu-l-yunna* билан *yaun* оралиғида ҳамда *qāf* билан *nīn* оралиғида талаффуз этиладиган *nk* (яъни, [ŋ]) ҳарфларидир.

Бу ҳарфларни талаффуз қилишда турклардан бошқалар қийналадилар. Бу ҳарфлар ўша юқоридаги ҳарфлардек ёзилади, тепасига нуқта кўйилиб, бир-биридан фарқланади» (МК.3b–4a).

Кошғарийнинг ушбу маълумотиغا кўра уйғур ёзувида куйидаги товушлар бир хил ҳарфлар орқали ифода этилганлиги аён бўлади: [k]–[g], [x]–[ɣ], [č]–[j]–[ž], [w]–[f]. Сонор [ŋ] эса ёзувда икки ҳарф (ʃn+k) билан берилган.

Кошғарий уйғур алифбосидаги ҳарфларнинг отини ҳам келтирган: ҳарфларнинг оти, улар ифодалаган товушга *fatha* кўшиб ҳосил қилинган: *a, wa, xa, va, za, qa, ya, kā, ḍa, ma, na, sa, ba, ča, ra, ša, ta, la*. Бу кетма-кетликни эсда сақлаш учун улар учта-учтадан бирлаштирилиб, *awaḥa, vazaqa, yakāda, manasa, bačara, šatala* тарзида ўқилган.

Мана уларнинг уйғур хатида берилиши:

صحنه حرمينما صحنه
رحمة ويعصما رحمة

Муаллифнинг ёзишига кўра, «Барча хоқонлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача, كاشغُر *Kāšğar* дан Юқори Чингача (الصين العليا) – ҳамма турк шаҳарларида шу ёзув билан юритилган» (МК.4b).

Маҳмуд Кошғарий уйғур ёзувида унлиларнинг ишлатилиш принциплари тўғрисида ҳам сўз юритган. Жумладан у *kelin* сўзининг маъноси ва ёзилишига тўхтала туриб, ёзувнинг бу хусусияти тўғрисида шундай ёзган эди:

كَلْن *kelin* – «келин». Ўрта ҳарфи *fatha* ли бу хил сўзлар аслида *alif* билан қўшиб ёзилиши керак эди. «Туя товони» маъносида келган تَبْن *taban* каби сўзларда ҳам икки *alif* (яъни, [a]) ёзилиши керак эди. Бу ҳолда сўз ўзагида арабча ёзувда бўлмаган икки *alif* (яъни, [a]) орттирилган бўлади: تَابَانٌ *taban*; шунингдек, تِبْنٌ *tüpün* каби ўртаси *zatma* ли сўзларда икки *vāv* (яъни, [u]) шакли орттириб ёзилиши қоидадир: تِبْنٌ *tüpün* каби. Шунингдек, كَلْن *kelin* сўзида бир *yā* [i] орттириб ёзилади: كَالَيْنٌ *kalayn* каби. Биз кўрсатмаган бошқа сўзларда ҳам аҳвол шу. Бу сўзларда орттириб, қисқартириб қўллаш мумкин. ... Чўзиб ва қисқартиб талаффуз қилиш сўзга зарар бермайди. Лекин орттириб ёзиш мумкин бўлганидай, қисқартиш ҳам янглиш эмасдир. Балки қисқартиш мувофиқ (МК.102b).

Ўрта асрлардан қолган бошқа алифболар. Ўтмишдан кунимизгача Маҳмуд Кошғарий алифбосидан бошқа уйғур алифболари ҳам етиб келган. Улар ҳам турли илмий-грамматик асарлар, тарих китоблари, мажмуалар таркибидадир.

Р.Р. Арат ана шундай алифболардан бири ҳақида маълумот келтирган. Унинг ёзишича, Анқарадаги Маориф кутубхонасида (ҳозир уни Анқара Миллий кутубхонаси аталади) сақланаётган китобларнинг бирида уйғур ёзувли бир нечта туркий тўртлик ва байтлар билан бирга уйғур алифбоси ҳам берилган. Олим китобдан

ўрин олган ушбу шеърий узиндилар ва уйғур алифбоси ҳақида ёзиб, ўша бетларининг фотосуратини ҳам келтирган (*қаранг*: Arat 1992, 34–36; CLXIX).

Р.Р. Арат бу қўлёзма китоб ва унда келтирилган уйғур ёзувли туркий узинди шеърлар ҳақида «Қутадғу билиг» илмий нашрининг кириш қисмида ҳам Ф. Кўпрулу хабарига ишора қилиб, қисқача тўхталиб ўтган (*қаранг*: Arat 1991, XXXIX–XL).

Саидбек Болтабоевнинг сўзига қараганда (у кутубхонада ўтириб қўлёзмани синчиклаб кўриб чиқибди), бу китоб Ибн Оқил Абдулвафо Абдуллоҳнинг «Китобу-л-фунун» номли асарининг ҳижрий 772 (мелодий 1370) йили кўчирилган нусхасидир. Қўлёзма 06 Нк 324 кўрсаткичи остида сақланаётир. Котиби – Ғозий бин Али бин Қутлуғу-л-Жубатий. Қўлёзма китоб жами 157 варақли, уйғур алифбоси ва уйғур ёзувли байтлар унинг сўнгги 154b–157a бетларидадир. Энди китобда келтирилган уйғур алифбо тизимининг очиқламасига киришамиз (мен китобдаги уйғур ёзувли бетларнинг фотосурати бўйича сўз юритаман).

Алифбодан олдин шундай жумла битилган:

Faṣl: fi haṭṭi-l-uḡūri alāna uḡālu moḡūli va ḥurūfuhā ۱۶ ḥarfan tubniya 'ala-l-faṭḥ. Мазмуни: «Фасл: Ҳозирда мўғулча деб аталадиган уйғур хатида ҳарфлар (сони) 16 та ва фатҳа асосига қурилган». Шундан сўнг ўн саккизта уйғур ҳарфи келтирилиб (ўн иккитаси бир қаторда, олтитаси кейинги қаторда) ўн олти хил араб ҳарфлари билан изоҳлаб чиқилган. Изоҳларида товушни англатувчи ҳарфларнинг ҳар бирига *alif* қўшиб кетилган (муаллифнинг «ҳарфлар фатҳа асосига қурилган» деганида ҳам ҳар бир ҳарфга [a] қўшиб ўқилиши кўзда тутилади). Бу шакли, уйғурча ҳарфларнинг отини ҳам билдиради. Тагидаги ана шу изоҳларига қараб уйғур ҳарфларининг ўқилиши ва вазифасини аниқлаш мумкин.

Ушбу алифбодаги ҳарфларнинг кетма-кетлиги ва отлари шундай:

ا – <a>, وا – <wa>, و – <qa>, وا – <va>, و – <sa>, و – <qa>, يا – <ya>, و – <kkä>, تا – <ta>, ما – <ma>, نا – <na>, زا – <za>, پا – <pa>, چا – <ča>, را – <ra>, ش – <ša>, ت – <ta>, ل – <la>.

Ушбу алифбонинг тартиби Махмуд Кошғарий алифбосидан бироз фарқли. Унда <sa> билан <za>, шунингдек, <ta> билан <ṭa> ўрин алмашган. Яна, Махмуд Кошғарий δ деб изоҳлаган **ا** ҳарфининг оти бу алифбода <ṭa> деб берилган. Яна, Кошғарий алифбосидаги <xa> ҳарфини ҳам, <qa> ни ҳам бу алифбода <qa> деб изоҳланган. Ҳарқалай, бунинг билан ушбу алифбода уйғур ёзувли матнларда мазкур товушларнинг фарқсиз ифодалангани кўзда тутилган кўринади.

Булардан ташқари, Махмуд Кошғарийдаги *b* ҳарфи бу алифбода **ب** билан кўрсатилган. Шуларга таянилса, уйғур алифбоси қуйидаги ҳарфлардан тузилгани таъкидланган бўлади: *a, w, q, v, s, y, k, t // ṭ, m, n, z, p, ṣ, r, ṣ, l*.

Алифбодан сўнг туркий тилдаги сонларнинг даражалари (бирликлар, ўнликлар, юз, минг, туман), ундан кейин туркий байтлар келтирилган. Улар ҳам уйғур хатида бўлиб, тагма-таг араб хатидаги ўқилиши берилган. Байтлар «Кутадғу билиг» ва «Ҳибату-л-ҳақойиқ»дан олинганига қараганда, ушбу уйғур алифбоси қорахонийлар даври матнларини ўқиш учун очқич сифатида берилган чоғи. Буни туркий сонлар келтирилиб, тагидаги ўқилишига келганда улар ўғузчалаштирилганидан ҳам билса бўлади: *tört – dörd, yeti – yedi, toquz – doquz* сингари.

Ибн Арабшоҳ ҳам ўзининг «Ажойбу-л-мақдур фи навоиби Таймур» отли асарида уйғур алифбосини келтиради (қаранг: Рустамов 1976,41). У ҳам одатдаги тартиб билан 18 та ҳарфни кўрсатган. Лекин уйғур ҳарфларининг ўқилишини изоҳлар экан, «уйғур хатида 14 та ҳарф бор» деб таъкидлайди ва шу асосда уйғур ҳарфларини 14 та араб ҳарфи билан транслитерация қилади. Ибн Арабшоҳ алифбо ҳарфлари сони озлигининг сабабини шундай изоҳлайди: «... Озлигининг ва шу сон билан чекланганининг сабаби бўғиз ҳарфларини бир хил шаклда ёзадилар. ... Махражда [яъни артикуляцияда] бир-бирига яқин бўлган *b* ва *f* каби, *z, s* ва *ṣ* (ص) каби, *t, d, ṭ* (ط) каби ҳарфлар ҳам шундай» (Рустамов 1976,39).

Бу ўринда уйғур ҳарфларининг полифоник табиати, шунингдек, ўзлашган сўзлардаги баъзи товушларнинг (жумладан, *ص, ط* каби) туркий тилда ўзига яқин товушларга сингиб кетганлиги, улар учун

махсус ҳарфлар йўқлиги таъкидланган. Шундан кейин келтирилган алифбода эса юқоридаги фикрлар тизимли тарзда кўрсатиб берилган.

Маҳмуд Кошғарий алифбосидаги *w* билан *b* нинг иккиси ушбу алифбода арабча ب орқали изоҳланган; *x* ва *q* бу ерда ق; *z* билан *s* бу ерда س; *δ* билан *t* эса бу ерда د орқали изоҳланган. Шунга кўра ҳарфлар сони 14 тадир.

Юқоридаги маълумотларга асосланадиган бўлсак, Ибн Арабшоҳ уйғур алифбосида қуйидаги товушлар бир хил ифода этилганини таъкидлаган бўлади: [q] – [γ] – [x], [b] – [v] – [f], [z] – [s], [t] – [d]. Шуларга кўра, муаллиф таъкидлаган уйғур алифбосидаги 14 та ҳарф қуйидагилар бўлиб чиқади: *a, b, q, v, s, y, k, d, m, n, ċ, r, š, l*.

Ибн Арабшоҳ уйғур хатининг тарихи тўғрисида ҳам яхши маълумот берган. Тарихчи ёзади: «Улар [чиғатойликлар – Қ.С.] ўзларининг тилхат, мактуб, фармон, хат, китоб, битим, солнома, шеър, қисса, ҳикоят, ҳисоб, хотира ва девонга тегишли ҳамма ишларини, чингизона тузукларини шу ёзувда ёзадилар. Бу ёзувни яхши билган уларнинг орасида хор бўлмайти, чунки бу (ёзув) уларда ризқ очкичидир» (Рустамов 1976,42).

Демак, тарихчи Ибн Арабшоҳ ҳам, Ибн Оқил Абдулвафо Абдуллоҳ ҳам уйғур хатини жуда яхши билганлар. Улар келтирган алифболарда ҳам ҳарфлар сони Маҳмуд Кошғарий алифбосидаги сингари 18 та. Бироқ бирови уйғур хатидаги ҳарфлар сонини 16 та, бошқа бири 14 та деб кўрсатганининг сабаби, ҳарфларнинг полифоник хусусияти ва бир қанча товушлар ёзувда бир хил ифодаланганини назарда тутганлар.

Уйғурча ҳарфларнинг фонетик вазифалари. Энди Маҳмуд Кошғарий келтирган уйғур алифбосидаги айрим ҳарфларнинг вазифалари тўғрисида сўз юритамиз. Уйғур ёзуви оромий алифбоси негизида яратилган. Шундай бўлса ҳам, турклар бу ёзувни ўзлаштириш чоғида уни ўз тилларига мослаштириб юбордилар. Унинг имло принциплари тугал бир шаклда ўйлаб чиқилган эди. Уйғур алифбосидаги ҳарфлардан учтаси, ўрни билан, унлиларни ифодалашга хизмат қилган: ◀ <a> ҳарфи [a]–[ä~e] унлиларини, [y] ундошини ифодаловчи ▶ <ya> ҳарфи [i] – [i~e] ни, ◀ <va> ҳарфи эса [u] – [ü] – [o] – [ö] унлиларини англатади.

Муҳими шундаки, уйғур ёзувида ингичка унлилар ҳам фарқланган: сўз бошида ингичка [ä] унлиси битта *alif* билан, йўғон [a] унлисини ифодалаш учун эса *alif* қўшалок шаклда ёзилган. Шунингдек, сўз боши ва биринчи бўғинда келувчи [ü] ва [ö] унлилари *alif yā* билан берилган. Ёзувнинг бу хусусияти оромий алифбосини (ҳарқалай, суғдча алифбони) туркчалаштириш жараёнида вужудга келган эди. Чунончи, суғдча ёзувда чўзиқ [a:] товуши қисқа [a] дан қўшалок *alif* орқали ёзилиши билан фарқланган. Турклар суғд хатини ўзлаштириш чоғида унинг баъзи принципларини ўз тилларига мослаштириб олганлар. Суғд хатида чўзиқликни англатувчи график белгилар уйғур ёзувида чўзиқ-қисқаликни эмас, туркий тил учун муҳимроқ бўлган ингичка ва йўғон унлилар, яъни олд ва орқа қатор унлиларини фарқлашга хизмат қила бошлади. Хусусан, Турфондан топилган қадимги будда, моний матнларида сўз бошида қўшалок *<aa->* ҳарфи орқа қатор [a] ни, оддий *<a->* эса олд қатор [ä(~e)] унлисини ифодалаган. Кейинчалик орқа қатор [a] товуши учун ҳам оддий *<a->* ҳарфидан фойдаланиладиган бўлди (қаранг: Содиқов 2020,261–262).

Энди ундошларни англатувчи ҳарфларга ўтамиз: сирада иккинчи турувчи *wa* ҳарфининг вазифаси тўғрисида. Бу ҳарф лаб-тиш [w] ҳамда лаб-лаб [v] товушларини ифода этган. Маҳмуд Кошғарий унинг вазифасига ишора қилиб, остига араб алифбосидаги *و* ҳарфини қўйган (МК.3а). Бунинг билан у [w] товушини кўзда тутди. Бу товуш асарда келтирилган туркий мисолларда *ف* ва *و* ҳарфлари билан ифодаланган. Муҳими шундаки, Ибн Оқил Абдулвафо Абдуллоҳ ҳам ўзи келтирган алифбода ушбу ҳарфнинг остига *و* ҳарфини қўйиб кетган. Олимларнинг ушбу изоҳларидан туркий сўзларда [w] товушининг [v] га қараганда устун эканлигини англаса бўлади.

XI–XIV юзйилларнинг араб ёзувли туркий матнларида [v] билан [w] бошқа-бошқа ҳарфлар билан берилган: фонеманинг [v] варианты *vāv*, [w] товуши эса *و* ёки *و* ҳарфлари билан ифода этилган. Масалан, [w] товуши «Девону луғати-т-турк»даги туркий матнларда, «Қутадғу билиг»нинг араб ёзувли қўлёзмаларида *ف // و*, туркий «Тафсир»да *ف*, «Муқаддамату-л-адаб»нинг XIII–XIV юзйилларга мансуб дея

чамаланаётган нусхасида ف//ف ҳарфлари билан ифода этилган (Содиқов 2020,272).

Мисоллар: سف *sew-* «сев-» (QBQ.13a,16), جاف *çaw* – «хабар, доврӯғ» (QBQ.13a,7). Кейинги давр матнларида бу товушлар учун ягона ҳарф хизмат қилган: иккови *vāv* ҳарфи билан ифодаланадиган бўлди. Маҳмуд Кошғарий [w] ни «*bā* (яъни, [b] билан *fā* (яъни, [f]) махражлари орасидаги» товуш деб таъкидлайди (ДЛТ,26). Унинг ёзишига қараганда, [v] ёки [w] билан сўзлаш диалектал хусусият бўлган. Масалан, «унинг суви билан тутмочга ранг бериладиган бир хил тиканли ўсимлик»ни баъзи шеваларда жарангсиз [v] билан *yava* десалар, бошқалар жарангли [w] билан *yawa* деганлар (ДЛТ,331).

Шунингдек, у, айрим ҳолларда, [v] билан [w] нинг параллел қўлланиши мумкинлигини ҳам таъкидлайди: *yalawaç* – «пайғамбар». Бу сўзнинг *yalavaç* шакли ҳам бор (ДЛТ,340).

Келтирилган далиллар [w] ҳамда [v] диалектал хусусиятларни фарқлаш билан бирга, ҳар иккаласи ўзаро вариант сифатида (*w~v*) қўлланганидан ҳам далолат беради.

Энди уйғур алифбосидаги тўққизинчи – **۱** <*da*> ҳарфининг вазифаси тўғрисида. Алифбодаги ушбу ҳарф [d] ҳамда [t] ундошларини ифода этган. Шунингдек, XI–XIV юзйилликларнинг араб ёзувли туркий матнларида тишора ð [ð] ундоши билан қўлланган сўзлар ҳам уйғур ёзувли матнларда ана шу ҳарф билан ёзилади. Кошғарий ўз алифбосида тўққизинчи ҳарфнинг остига арабча ð ҳарфини қўйиб, унинг тишора [ð] товушини ифода этганлигига ишора қилади. Қизиғи шундаки, алифбода ð [d] ни билдирувчи ҳарф кўрсатилмаган. Бироқ, таъкидлаш керак, «Девону луғати-т-турк»да ð[d] билан келувчи сўзлар ҳам анчагина. Ҳар қайси ҳолда ҳам алифбода ð [ð] ни англантишига ишора этилган тўққизинчи ҳарф ўша даврнинг уйғур ёзувли матнларида [d~ð] вазифасини бажарганлиги аниқ. Маҳмуд Кошғарийнинг ушбу ҳарф ð [ð] товушини англатган деб изоҳлагани бежиз эмас. У алифбода ð [d] ни эмас, фақат ð [ð] ни кўрсатганлигининг сабаби ҳар икки товушни ўзаро вариант сифатида қараганлигидан бўлса керак.

Уйғур алифбосидаги <*da*> ҳарфининг вазифасини аниқлашда «Ҳибату-л-ҳақойиқ» уйғур ёзувли *A* нусхасининг ёзув хусусиятлари

қўл келади. Эътиборлиси, уйғур ёзувли ушбу қўлёзмада «шундай ўқилсин» деган ишора остида араб алифбосидаги ҳарфлардан фойдаланилган. Масалан: матнда **كەدىم** *kedim* сўзидаги <d> ҳарфининг остига **ذ** белгисини қўйиб, ушбу сўзни тишора [δ] ундоши билан *kedim* шаклида ўқишга ишора этилган (YugA.43,6). Бошқа мисоллар ҳам шундай: **قۇدى** *qudī (qudī)* – «қуйи» (66.1), **ەدىگۈ** *edgü (edgü)* – «яхши» (91.2), **ادىن** *adīn (adīn)* – «бегона» (113.1).

Баъзи ўринда уйғур ёзувли матндаги <z> ҳарфининг остига ҳам **ذ** белгисини қўйиб кетилган. Шундай ишора бўлган экан, энди бу ҳарфни ҳам [δ] деб ўқиш лозим бўлади: **بوزۇن** *bozun (bodun)* – «халқ» (YugA.102,2), **قازۇ** *qazū (qadū)* – «қайғу, алам» (YugA.103,2) сингари.

«Ҳибату-л-хақойиқ»нинг *B* нусхасида [δ] товуши ҳатто <t> ҳарфи билан ҳам берилган; бу сўздаги <t> ни ҳам [δ] деб ўқиса бўлади: **كەت** *ket (ked)* – «жуда» (YugB.39,5).

«Ҳибату-л-хақойиқ»нинг араб ёзувли *B* ва *C* қўлёзмаларида **ذ** ҳарфи йўқ, ўрнида *dāl* ёки *yā* ҳарфлари ишлатилган. Муҳими шундаки, *B* ва *C* қўлёзмаларида [d] ёки [y] билан ишлатилган сўзлар асарнинг араб ёзувли *H* қўлёзмасида [δ] билан келади; бу товуш матнда **ذ** ҳарфи билан ифодаланган: **ەدىگۈ** *edgü* – «эзгу» (YugH.24b,6); **ەدى** *edi* – «эга; худо» (YugH.15a,8); **ايدى** *id-* «юбор-» (YugH.11a,3); **قۇدى** *qudī* – «қуйи» (YugH.14a,5) ва б.

Муҳим бир далилга эътибор қаратайлик. «Қутадғу билиг»нинг араб ёзувли Наманган (*B*) нусхасида [δ] товуши махсус ҳарф билан берилган: **ەدىگۈ** *edgü* – «эзгу, яхши» (15b,2), **بوزون** *bozun* – «халқ» (14a,14), **اود** *öd* – «вақт» (20b,5), **اود** *ud* – «хўкиз» (42a,4). Асарнинг уйғур ёзувли Ҳирот нусхасида бу сўзлар <d> ҳарфи билан ёзилган. Шу ўринда Наманган нусхасининг ёзув хусусиятларини эътиборда тутадиган бўлсак, уйғур ёзувли матндаги <d> ҳарфи тишора [δ] товушини ифода этгани аён бўлади: *edgu (edgü)* – «эзгу» (9b,21), *kedīn (kedīn)* – «кейин» (29a,19), *qudī (qudī)* – «қуйи» (8a,32), *adaγ (adaγ)* – «оёқ» (12a,5), *Ud (Uδ)* – юлдузнинг оти (8b,9).

Шунинг сингари, «Ҳибату-л-хақойиқ»нинг уйғур ёзувли *A* нусхасида *kedgülik* (яъни, «кийгулик») сўзининг остига ҳам **ذ** ҳарфи қўйиб кетилган: *kedgülik* (ўқилиши: *kedgülik*) (YugA.44.4).

Мисоллардан англашиладики, уйғур алифбосидаги <d> харфи [d] ва [t] товушларидан ташқари, тишора [ð] товушини ҳам ифода этган. Туркий ёзма ёдгорликларда сирғалувчи ژ [ž] товуши ҳам қўлланган. Махмуд Кошғарий буни мураккаб артикуляцияга эга бўлган («икки махраж орасида талаффуз қилинадиган») товуш деб таърифлайди (ДЛТ,160).

Уйғур ёзувли қадимги Турфон матнларида сирғалувчи [ž] товуши <z> харфининг остига икки нукта қўйиб ифода этилган (۞). Масалан, «Сюань-цзан кечмиши» асарида: aẓun – «дунё» (СЦ.V.71,4), üžik – «харф, ёзув» (СЦ.V.17,23).

Сирғалувчи [ž] товуши араб хатида ژ харфи билан ифода этилган. Масалан, QBQ да: aẓun – «дунё» (16.7), eräz – «роҳат, фароғат» (285.2).

Махмуд Кошғарий ўз асарида қуйидаги сўзларни сирғалувчи ژ [ž] билан келтирган (ДЛТ бўйича): aẓun – «дунё» (43), ayuz – «оғиз, оғиз сути» (36), aržu – «шоқол, чиябўри дейилган йиртқич бир ҳайвон» (64), uẓma – «тут дарахти» (65), täžik – «тожик; форс» (156); bužin – бир хил ўт, ўсимлик (160). «Қутадғу билиг»нинг араб ёзувли қўлёмаларида ژ харфи билан ифода этилган [ž] товуши асарнинг уйғур ёзувли Ҳирот қўлёмасида <č> харфи билан ифода этилган. Асарнинг араб ёзувидаги нусхаларини назарда тутилса, бу сўздаги <č> харфи сирғалувчи [ž] ни англаганлиги аён бўлади: *ačun (aẓun)* (QBN.7a,17) [асарнинг араб ёзувли қўлёмаларида: aẓun (QBN.9b,10)]. Қадимги турфон битигларида икки нуктали <z> билан ёзилган *aẓun* сўзи «Ҳибату-л-хақойиқ»нинг уйғур ёзувли нусхаларида <č> харфи билан ačun шаклида ёзилган (YugA.14,6; 15,4).

«Ҳибату-л-хақойиқ»нинг уйғур хатида ёзилиб, остида араб ҳарфлари билан изоҳлаб чиқилган *B* нусхасида муҳим бир ёзув хусусиятини кузатамиз. Унда уйғур ёзувли матндаги *ačun* сўзи остма-ост берилган араб ёзувли матнда бир ўринда aẓun (19,2; 22,4), бошқа бир ерда эса ačun деб изоҳланган (23,4; 47,7). Асарнинг араб ёзувли *C* нусхасида ҳам мазкур сўз бир ерда ژ билан *aẓun* ёзилса (18,2; 21,4), бошқа бир ерда ж билан *ačun* ёзилган (8,1). Демак, бу сўз асарда *aẓun~ačun* шаклларида қўлланган. Шунга биноан, асарнинг

уйғур ёзувли нусхаларида **⦿** <č> ҳарфи сирғалувчи [ž], ўрни билан жарангсиз [č] товушини ифода этганлиги аён бўлади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда Маҳмуд Кошғарий келтирган ўн саккиз ҳарфли алифбо (МК.3б) асосида тизимлаштирилса, ҳарфларнинг вазифалари қуйидагича эканлиги аён бўлади: **⦿** <a> ҳарфи – [a], [ä~e]; арабчадан ўзлашган сўзлардаги [h], [ħ] ларни;

⦿ <w> ҳарфи – [v~w], арабчадан ва форсчадан ўзлашган сўзлардаги [f] ни;

⦿ <x> ҳарфи – [x], [γ], ўзлашган сўзлардаги [h], [ħ] ларни;

⦿ <v> ҳарфи – [o], [ö], [u], [ü] ларни;

⦿ <z> ҳарфи – [z], [s], [ž] ларни;

⦿ <q> ҳарфи – [q], [γ], арабчадан ўзлашган сўзлардаги [h], [ħ] ларни;

⦿ <y> ҳарфи – [y]; [i], [i], [~e] ларни;

⦿ <k> ҳарфи – [k], [g] ларни;

⦿ <d> ҳарфи – [d~δ], [t] ларни;

⦿ <m> ҳарфи – [m] ни;

⦿ <n> ҳарфи – [n] ни;

⦿ <s> ҳарфи – [s], [z], Турфон матнларида баъзан [ž] ни;

⦿ ҳарфи – [b], [p] ларни;

⦿ <č> ҳарфи – [č], [j], [ž] ларни;

⦿ <r> ҳарфи – [r] ни;

⦿ <š> ҳарфи – [š] ни;

⦿ <t> ҳарфи – [t], [d~δ] ларни;

⦿ <l> ҳарфи – [l] фонемасини ифода этади.

Хулоса. Маҳмуд Кошғарий келтирган уйғур алифбоси ва ёзув ҳақидаги маълумотлари ёзув тарихи, унинг ўзига хос хусусиятлари, эски туркий тилнинг, хусусан, қарахонийлар даври ёзма адабий тилининг фонетик тизими, ҳарф ва товуш муносабатларини ўрганишда ўта аҳамиятлидир. Кошғарий алифбоси ўтмишдан қолган грамматикалар ва тарих китобларидаги уйғур алифболарининг энг мукаммали бўлиб, олим унга қарахонийлар даври тилининг билимдани, кучли фонетисти сифатида ёндашган.

Уйғур алифбоси ихчам бир шаклда тузилган бўлиб, ундаги ҳарфларнинг айтарли бари полифоник хусусиятга эга эди. Туркий халқлар ўтмишда фойдаланган алифболарнинг энг ихчами ҳам айни алифбодир. Унинг имло принциплари жуда ўйлаб ишлаб чиқилган. Ўтмиш ёзув амалиётининг тажрибаси шуни кўрсатадики, ёзувнинг қулай ё ўнғайсизлиги, тилнинг фонетик-фонологик тизимига қай даража жавоб берганлиги алифбодаги ҳарфларнинг оз-кўплигида эмас, балки имло қоидаларининг қандай тузилганлигига боғлиқ экан.

Уйғур хати ўзининг ихчам алифбо тизими, имло принципларининг мукамал ишлангани, палеографик имкониятлари билан юзйилликлар оша туркий тилнинг фонетик хусусияти, китобат санъати талабларига тўла жавоб бериб, юзйилликлар оша ишлатилиб келди.

Фойдаланилган манбалар ва илмий асарлар:

Arat 1991 – Kutadgu Bilig. I. Metin. R.R. Arat. – Ankara, 1991.

Arat 1992 – *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki*. Atebetü'l-Hakâyik. R.R. Arat. – Ankara, 1992.

ДЛТ – Маҳмуд Қошғарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент, 2017.

МК – Kaşgarlı Mahmud. Dīvānū Lūgati't-Türk. Tıpkıbasım / Facsimile. – Ankara, 1990.

Mun. – «Муншаот»: Франция Миллий кутубхонасида сақланаётган Suppl. Turc. 317 / 1513 кўрсаткичли Навоий куллиётида (387b–406a).

Рустамов 1976 – *Рустамов А.* Ибн Арабшоҳ туркий ёзувлар ҳақида. // «Адабий мерос» (5). 1976. 39–42- б.

Содиқов 2020 – *Содиқов Қ.* Эски ўзбек ёзма адабий тили. – Тошкент, 2020.

СЦ – «Сюань-цзан кечмиши» асари: *Тугушева Л.Ю.* Уйғурская версия биографии Сюань-цзана. – Москва, 1991.

Үг – Адиб Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-хақойиқ» асари: *А* – асарнинг 1444 йили Самарқандда кўчирилган уйғур ёзувли нусхаси: *Arat 1992*: S. I–LXII; *В* – асарнинг 1480 йили Истанбулда уйғур ёзувида ёзилиб, тагма-таг араб хатида изоҳлаб чиқилган нусхаси: *Arat 1992*: S. LXIII–CXVII; *С* – асарнинг XVI юзйилликда араб хатида кўчирилган нусхаси: *Arat 1992*: S. CXVIII–CLXVI; *Н* – асарнинг Голландияда сақланаётган араб ёзувли нусхаси: *Edib Ahmed Yükneki*. Atebetü'l-Hakâyik. İnceleme - Tenkitli Metin - Tıpkıbasım. Hazırlayan: S. Çakmak. – İstanbul, 2019. S. 420–468.

QB – Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асари: *Н* – Вена (Ҳирот) нусхаси: Wien, ÖNB, Cod. A.F.13: *Радлов В.В.* Кутадку-Билик. Факсимиле

уйгурской рукописи. – СПб., 1890; *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. A. Viyana Nüshası* (Тіркibasım). – Ankara, 2015; *N* – Наманган (Фарғона) нусхаси: ЎзР ФА Шарқшунослик институти, 1809 кўрсаткичли қўлёзма. *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası* (Тіркibasım). –Ankara, 2015; *Q* – Қоҳира нусхаси: Миср Миллий кутубхонаси, 168- кўрсаткичли қўлёзма: *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası* (Тіркibasım). – Ankara, 2015.

Usmanova, S. R., & Ismatullayeva, N. R. (2020). Expression Of Lacunas In Comparative Study Of Kinship Terms In Chinese And Uzbek Languages. *Solid State Technology*, 63(6), 4974-4985.

Ismatullayeva, N. R. Translation of phraseological units in Chinese and Uzbek languages. In *Scientific research of the SCO countries: synergy and integration (International conference). Beijing, PRC, June* (Vol. 24, pp. 45-50).